

سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام
محمد رضا جبّاری، قم: مؤسسه آموزشی و
پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲ (چاپ دوم)،
۷۶۴ صفحه.

محمد حسین شهری

دشواریهای شرایط اجتماعی - فرهنگی - سیاسی پیرامون امامان معصوم علیهم السلام
محدودیتهای زیادی برای آن بزرگواران پدید آورد. از سویی، پیام حقّ امامت آن
حجّتهای خدا به گوش برخی از افراد حق پذیر می رسید و آنان در برابر این پیام،
تسلیم می شدند و از سوی دیگر، این محدودیتها روز به روز افزایش می یافت. حال
می توان دشواری وضعیت را بدین صورت ترسیم کرد: وقتی برای یک فرد شیعه که
در همان شهر محلّ اقامت امام علیهم السلام زندگی می کند و نشانی خانه حضرتش را
می داند، ارتباط مستقیم با آن امام همام مقدور نباشد، چگونه برای فردی دیگر در
دورترین نقاط، این ارتباط مقدور باشد؟ (ص ۴۷ - ۵۵)

این عامل، یکی از مهم ترین عواملی است که سبب شد تا امامان معصوم علیهم السلام، در
موارد زیادی ارتباط خود با شیعیان را از طریق افرادی به سامان آورند که به آنها
عناوین مختلف اطلاق می شد؛ از جمله: باب، وکیل، سفیر، نایب، قیّم. (ص ۳۵ - ۴۵)
البته بیشترین شهرت را در این میان، کلمه «وکیل» دارد. بدین رو، در تحقیقات
تاریخی متأخر، مجموعه مطالب در مورد وکلای امامان معصوم علیهم السلام را تحت عنوان
«سازمان وکالت» آورده اند؛ گر چه مطالب مربوط به این افراد واسطه، در آثار متقدّم
شیعی آمده است؛ از جمله: چهار کتاب اصلی علم رجال (رجال کشی، رجال
نجاشی، فهرست و رجال، هر دو از شیخ طوسی)، کافی (اصول و فروع)،

کمال‌الدین صدوق، کتاب الغیبة شیخ طوسی؛ که منابع اصلی نویسنده در تألیف کتاب «سازمان وکالت» بوده‌اند. (ص ۲۴-۳۳) به جز این منابع، در کتابهای دیگر قرن چهارم تا ششم، مطالبی در این مورد آمده است که نام و توصیف آن منابع در کتاب آمده است. (ص ۳۳-۳۵)

در مورد قلمرو فعالیت سازمان وکالت، به بیش از سی نقطه در روایات اشاره شده که نویسنده آنها را تحت عنوان چهار حوزه جغرافیایی اصلی آورده و ذیل هر یک، به رویدادهای مربوط به آن نقاط پرداخته است. (ص ۷۱-۱۴۸)

فصل چهارم کتاب به ساختار و شیوه عملکرد سازمان وکالت می‌پردازد؛ از جمله: تعیین و نصب وکلا، تبیین شخصیت آنها برای شیعیان، مقابله با جریانهای انحرافی مرتبط با وکلا، تبیین وظایف و نظارت بر عملکرد وکلا، تأمین مالی آنها، بهره‌گیری از ابزارهای ارتباطی مناسب و در صورت ضرورت، بهره‌گیری از خوارج عادات. (ص ۱۷۶-۲۵۶)

در فصل پنجم، با وظایف و مسئولیتهای سازمان وکالت آشنا می‌شویم؛ مانند: نقش مالی، نقش ارتباطی، نقش علمی و ارشادی، نقش اجتماعی و خدماتی، نقش جهاد علمی در برابر منحرفان و مدعیان دروغین وکالت، و سرانجام زمینه‌سازی ذهنی شیعیان برای ورود به عصر غیبت. (ص ۲۸۰-۳۴۰) در بررسی این فصل، می‌بینیم که تأکید بر نقش مالی و پررنگ شدن آن در برخی از نوشتارها، هیچ‌گونه وجاهت علمی ندارد.

ویژگیهای کارگزاران سازمان وکالت، موضوع فصل ششم کتاب است که نشان می‌دهد آنان تنها بیک مالی برای امامان معصوم علیهم‌السلام نبودند؛ بلکه ویژگیهایی داشتند مانند: معرفت والا نسبت به مقامات ائمه علیهم‌السلام، رازداری، عدالت، نظم، دقت، درایت و... (ص ۳۶۹-۳۹۸)

در فصل هفتم، نامها و ویژگیهای شخصیتی بیست تن از ابواب معصومان علیهم‌السلام و ۸۵ تن از وکلای آن گرامیان به تفصیل، آمده است. این فصل، در نوع خود، دانشنامه‌ای جامع، مستند و خواندنی به شمار می‌آید. (ص ۴۲۲-۶۰۰)

فصل هشتم و نهم، پس از بررسی عوامل بروز خیانت و فساد در برخی از وکلای راستین یا انگیزه‌های ادّعی دروغین بابت و وکالت، حدود ۱۵ تن از آنان را شناسانده است که سران واقفه در شمار آنان جای دارند. (ص ۶۴۲ - ۷۰۶)
در پایان کتاب، ابتدا خاتمه‌ای شامل خلاصه مطالب کتاب (ص ۷۱۳ - ۷۱۶)، فهرست منابع با توصیف کتابشناسی دقیق (۱۶۶ منبع) و سرانجام فهرست اعلام، فهرست مکانها، فهرست فرق و مذاهب آمده است.

این کتاب، در نوع خود، کم نظیر است؛ چرا که یکی از ابعاد زندگی اجتماعی امامان معصوم علیهم‌السلام را که کمتر شناخته شده، مورد بحث قرار می‌دهد. تلاش نویسنده آن در پیشگاه صاحبان مقام ولایت علیهم‌السلام مأجور باد.

نگارنده این سطور، به عنوان نکته‌ای برای چاپهای بعدی کتاب، پیشنهاد می‌کند که در عنوان کتاب، «عصر ائمه علیهم‌السلام» به «عصر حضور ائمه علیهم‌السلام و دوره غیبت صغری» تغییر یابد؛ چرا که بر اساس عقاید و معارف حقّ شیعی، تمام زمانها، زمان ائمه علیهم‌السلام است؛ از جمله بیش از یازده قرن دوره غیبت کبری که موضوع بحث این کتاب نبوده است. البته این خطای مصطلح و مشهوری است که در جاهای دیگر نیز می‌توان دید؛ ولی از چنین کتابی با چنین تلاش و زحمت، انتظار دقت بیشتر می‌رود.

بار دیگر مزید توفیقات نویسنده را در پیگیری پژوهشهای مربوط به عرصه‌های جدید و تبیین ناگفته‌های امامت، از خداوند متعال مسئلت داریم.

نقد و بررسی آراء دکتر عبدالعزيز محمد نور ولی
پیرامون حدیث غدیر خم در کتاب «أثر التشیع علی
الروایات التاریخیة فی القرن الأول الهجری»
نگارش: مجید مجرد؛ استاد راهنما: دکتر سیدرضا
مؤدب؛ استاد مشاور: دکتر غلامحسین اعرابی،
پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه قم، دانشکده
الهیات و معارف اسلامی، گروه علوم قرآن و
حدیث، تابستان ۱۳۸۱، ۲۱۷ص.

عبدالباقر امانی*

این پایان نامه در پی آن است که به بیان آراء و نظرات دکتر عبدالعزيز محمد نور ولی در کتاب «أثر التشیع علی الروایات فی القرن الاول الهجری» آنها را مورد نقد و بررسی منطقی قرار دهد. برای رسیدن به این هدف، مبحث دوم از فصل اول کتاب مذکور - که پیرامون حادثه غدیر خم نگاشته شده است - انتخاب و بر اساس مراحل و ترتیب این مبحث، ترتیب پایان نامه مشخص و معلوم گردید. لذا در فصل سوم مجزا با عناوین کلیات، گزارش حدیث غدیر از منظر دکتر محمد نور ولی، و نقد و بررسی دیدگاههای دکتر محمد نور ولی در حدیث غدیر، به بحث و نگارش پرداخته شده است.

معرفی مؤلف و کتاب مورد نقد

کتاب «أثر التشیع علی الروایات التاریخیة فی القرن الأول الهجری» تألیف عبدالعزيز محمد نور ولی است که در سال ۱۴۱۵ ق. با ارائه این اثر به اخذ درجه دکترا نائل می شود. آن گونه که از مطالب کتاب بر می آید، وی نسبت به شیعه و فضائل ائمه اطهار علیهم السلام، خاصه امیر مؤمنان علیه السلام تعصب خاصی دارد؛ به گونه ای

---

*. کارشناس کتابداری و اطلاع رسانی کتابخانه مرکزی دانشگاه قم، دانشجوی کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.

که در فصلهای مختلف کتاب خود در پی ایراد و اشکال از عملکرد شیعه ورد فضائل امام علی علیه السلام است.

فهرست کلی کتاب به ترتیب زیر است:

- مقدمه؛

- تمهید؛

- الباب الاول: الرواة و الأخباريون الغالون في التشيع؛

- الباب الثاني: من رمي بالتشيع من الرواة و الاخباريون؛

- الباب الثالث: المورخون الشيعة؛

- الباب الرابع: أثر التشيع على الروايات في بعض الأحداث التاريخية في العصر

النبوي و الخلافة الراشدة؛

- الباب الخامس: أثر التشيع على روايات بعض أحداث الخلافة الأموية؛

- الخاتمة: نتائج البحث؛

- فهرس: الآيات، الاحاديث، الأعلام، أسماء الكتب.

بحث غدیر خم، مبحث دوم از فصل اول باب چهارم کتاب است که نقد و

بررسی آن، موضوع اصلی این پایان نامه است.

پایان نامه سه فصل دارد:

فصل اول کلیات را در بر می گیرد. فصل دوم، به حدیث غدیر از منظر دکتر

محمد نور ولی و فصل سوم به نقد و بررسی دیدگاههای محمد نور ولی پیرامون

حدیث غدیر می پردازد.

هدف تحقیق

در این پایان نامه، محقق در پی این هدف است که نظریات و دیدگاههای دکتر

عبدالعزیز محمد نور ولی پیرامون حدیث غدیر را مورد نقد و بررسی قرار دهد. وی

در این راستا مطالبی همچون مکان و جغرافیای غدیر، خطبه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در

غدیر، شواهدی که ولایت و خلافت امام علی علیه السلام را اثبات می کنند، غدیر خم از

منظر شیعه، طبری و کتاب الولایه، ابن عقده و دیدگاههای اهل سنت پیرامون غدیر، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، و در نهایت، مسئله امامت و ولایت امیرمؤمنان علی علیه السلام در واقعه غدیر خم به اثبات می‌رسد.

روش تحقیق

نگارنده در این پایان‌نامه از روش تحقیق کتابخانه‌ای استفاده کرده است.

نتیجه‌گیری

از مجموعه مباحث و مطالب، برمی‌آید که:

۱. به اعتقاد شیعه و غیر متعصبین از اهل سنت، حدیث غدیر صحیح بوده و به صورت متواتر، از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده است که تماماً به مسئله امامت و خلافت علی علیه السلام اشاره دارد.
۲. یقیناً کتاب «الولایة» یا «الردّ علی الحرقویة» اثر محمدبن جریر طبری صاحب تاریخ است و هیچ شک و شبهه‌ای درباره آن نیست.
۳. ابن عقده در کتاب «الولایة» خود، به طرق متفاوت و محکم حدیث غدیر اشاره داشته است که راویان آن از فریقین اند.
۴. دلایل و شواهد بسیاری به امامت و جانشینی امام علی علیه السلام بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم اشاره دارند.
۵. بحث قلت راویان حدیث غدیر درست نیست.
۶. مسئله حضور امام علی علیه السلام در یمن و عدم حضور ایشان در حجة الوداع و نیز شکایت مردم یمن از ایشان، نادرست است.
۷. تشکیک در حدیث غدیر و انکار آن توسط ابن تیمیّه، با شواهد تاریخی و حدیثی معتبر موجود منافات دارد.

النجف الأشرف: إسهامات في الحضارة
الإنسانية، تدوين: مركز كربلا للبحوث و
الدراسات، با همکاری مرکز اسلامی لندن. دو
جلد، ۶۰۰+۱۹+۵۲۰+۵ صفحه. لندن: مرکز
کربلا للبحوث و الدراسات، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰م.

حمید سلیم گندمی

از زمان نگارش کتاب «فرحة الغری» توسط سید عبدالکریم بن احمد بن طاووس
در قرن هفتم هجری قمری - که احتمالاً نخستین تک نگاری در مورد نجف و تاریخ
آن به شمار می آید - دهها کتاب درباره نجف نوشته شده است. کتاب «النجف
الأشرف» در این میان، از ویژگیهای خاصی برخوردار است.

گروهی از پژوهشگران و دانشمندان عراق - که در کشورهای اروپایی تحصیل
کرده اند - با هدف تکریم و بزرگداشت و تحقیق و پژوهش پیرامون شهرهای
تاریخی و فرهنگی و نقش آفرین در میراث فرهنگ و تمدن انسانی، گرد هم جمع
آمدند. آنها در آغاز راه شهر کربلا را برگزیدند و برای تحقیق پیرامون جوانب مختلف
شهر کربلا در طی قرون متمادی از قدیم ترین ایام آن تا کنون، سمینارهای علمی
برگزار کردند. این سمینار با عنوان «کربلا و دورها الحضاری» (کربلا و نقش فرهنگی
آن) در مدت دو روز به تاریخ ۳۰ و ۳۱ آذار ۱۹۹۶ م در لندن برگزار و کتاب سمینار
چاپ و بین دانشگاهها، مراکز فرهنگی و کتابخانه های مهم در سراسر دنیا توزیع
شد.

پس از این سمینار، «مرکز کربلا للبحوث و الدراسات» تأسیس شد و سمینار دوم
خود را در آستانه هزاره سوم میلادی با عنوان «النجف الأشرف و إسهاماتها في
الحضارة الإنسانية» به تاریخ ۱۷ و ۱۸ تموز ۱۹۹۹ برابر با ۴ و ۵ ربیع الثانی ۱۴۲۰ در
سالن مرکز اسلامی لندن، برگزار کرد که گزارش آن در دو جلد چاپ و منتشر شد.
این مرکز همچنین قصد داشت تا در نیمه اول ماه نوامبر سال ۲۰۰۰ م سمینار

سوم خود را با عنوان «القدس الشريف مدينة الديانات الثلاث» به مدّت دو روز برگزار نماید.

چاپ اول کتاب «النجف الأشرف: إسهامات في الحضارة الإنسانية» به سال ۱۴۲۱ ق ۲۰۰۰م توسط مرکز کربلا للبحوث و الدراسات با همکاری مرکز اسلامی لندن، در دو جلد، منتشر شد.

در مقدمه جلد اول، اهمّیت نجف، اشرف بررسی و به هجرت شیخ طوسی از بغداد به نجف، در قرن پنجم هجری (۱۱ میلادی) و تأسیس دانشگاه اسلامی در نجف اشاره شده است. طلاب حوزه علمیّه نجف در رشته‌های مختلف همچون علوم قرآن و حدیث، فقه و اصول، آداب بحث، ادبیات عرب، بلاغت، فلسفه و علم کلام، علوم طبیعی و ریاضیات و نجوم، حساب و هندسه از مقطع دروس ابتدایی تا درجه اجتهاد، به تحصیل می‌پردازند و در هر درس، در انتخاب استاد و هم مباحثه مختارند.

محورهای اصلی و موضوعاتی که در سمینار مطرح شده به شرح زیر است.

محور اول: امام علی علیه السلام و نجف اشرف:

۱. سیره امام علی علیه السلام و نقش وی در شکوفایی دولت اسلامی

۲. جایگاه امام علی علیه السلام در نزد مسلمانان

۳. منزلت امام علی علیه السلام نزد غیر مسلمانان

محور دوم: مقدمات تاریخی:

۱. منشأ تاریخی شهر نجف و تحولات آن در گذر زمان

۲. مرقد امام علی علیه السلام از زمان شهادت حضرتش تا عصر کنونی

۳. نجف در نوشته‌های مورّخان و سفرنامه‌های عرب و مسلمانان

۴. نجف در نوشته‌های مورّخان و سفرنامه‌های غربی

۵. نجف در نوشته‌های شاعران و ادیبان

محور سوم: دانشگاه بزرگ اسلامی شیعه امامیه:

۱. تأسیس حوزه علمی در نجف و تحولات آن در گذر زمان

۲. بحث علمی در حوزه نجف (شیوه‌ها و روشها)
  ۳. دیدگاه تحلیلی علمی که در حوزه نجف تدریس می‌شود
  ۴. نوگرایان در حوزه نجف
  ۵. مرجعیت دینی و نقش رهبری آن
  ۶. ارتباط نجف با دانشگاههای اسلامی (الازهر، الزيتونه، قم، قیروان و...)
  ۷. نقش نجف در تقریب مذاهب اسلامی
- محور چهارم: نقش سیاسی شهر نجف:
۱. تبلور نقش سیاسی در دوره‌های صفوی و عثمانی
  ۲. نهضت مشروطیت
  ۳. نهضت جهاد و موضع نجف در برابر دشمن بیگانه در سرزمینهای اسلامی
  ۴. انقلاب نجف در برابر اشغال انگلیسی
  ۵. نقش نجف در انقلاب بزرگ عراق سال ۱۹۲۰ م و قیامهای ملی دیگر
  ۶. نقش نجف در تأسیس دولت عراق و در جهاد مردم عراق برای آزادی، عدالت و استقلال
  ۷. پشتیبانی گروههای عربی در آزادی و استقلال (فلسطین، مصر، الجزائر، مغرب)
- محور پنجم: برنامه‌های عمرانی و آثار باستانی در نجف:
۱. شهر نجف و تأثیر کارگزاران دینی در ایجاد و تحوّل عمرانی آن
  ۲. ساختمان مرقد امام علی علیه السلام و تحولات آن در گذر زمان
  ۳. ساختمان مساجد و مدارس و حسینیه‌ها
  ۴. نقشه‌های عمرانی شهر نجف (مراکز مسکونی، بازارها و مراکز تجاری...)
  ۵. قبرستان وادی السلام
  ۶. عمران و آبادی شهر نجف در حال حاضر و آینده
  ۷. آثار باستانی در روضه حیدری
- محور ششم: نقش فرهنگی شهر نجف:

۱. نقش نجف در جنبش فکری علمی و توسعه کتابخانه‌های اسلامی
  ۲. نهضت چاپ و نشر
  ۳. روزنامه‌ها و مجله‌ها
  ۴. کتابخانه‌های تخصصی و عمومی
  ۵. مکتب شعری نجف و جایگاه آن در شعر عربی جدید
  ۶. تنوع فکری و فرهنگی
  ۷. مؤسسات علمی و گروه‌های فرهنگی
- محور هفتم: ساختار اجتماعی و اقتصادی شهر نجف
۱. بنیادهای اجتماعی نجف (عشایر، مهاجران و فرهنگ و آداب آنها...)
  ۲. نقش زنان نجفی
  ۳. اقتصادیات نجف
- جلد اول کتاب در ۶۰۰ صفحه فارسی و ۱۹ صفحه انگلیسی شامل مقدمه، تمهید، سخنرانی افتتاحیه و بیست مقاله به شرح زیر است:
- تمهید: نجف شهر ارزشهای ماندگار / ابراهیم العاتی
- سخنرانی افتتاحیه: چگونه نجف اصالتش را حفظ کرد / سید محمد بحر العلوم.
- پیرامون مرکز تحقیقات و پژوهشهای کربلا / رؤوف محمدعلی انصاری
- عناوین مقاله‌ها:
۱. امام علی علیه السلام و تسامح دینی و سیاسی / زکی بدوی
  ۲. دین نازل شده و تأویل الهامی، اسلام و امام علی بن ابی طالب علیه السلام / سید محمد امیرامام
  ۳. امام علی بن ابی طالب علیه السلام و دشمن سیاسی / جمال بنا
  ۴. علی بن ابی طالب علیه السلام امام دین و دولت / محسن علی معلم
  ۵. امام علی بن ابی طالب علیه السلام و نقش وی در شکوفایی دولت اسلامی / عدنان حاج کاظم علیان

۶. تاریخ مرقد امام علی علیه السلام و دوره‌های خاص نجف اشرف / کریم موزه الاسدی
 ۷. گزیده‌ای از تاریخ تمدن و اندیشه در شهر نجف اشرف / جلیل العطیه
 ۸. تنوع تمدن در شهر نجف اشرف / احمد الوائلی
 ۹. شهر نجف در نوشته‌های مورخان و جغرافی دانان عرب و مسلمان / رباب

الحسینی

۱۰. نجف در توصیف بعضی از مستشرقان فرانسوی / قیس جواد الغراوی
 ۱۱. پادشاهان و رؤسایی که نجف اشرف را زیارت کردند / سید عامر الحلو
 ۱۲. بیداری اسلامی معاصر: دوره‌ها و پیشتازان و نقش حوزه نجف اشرف در آن / محسن عراقی

۱۳. نقش توحیدی نجف اشرف / نصیف الجبوری
 ۱۴. نجف و تقریب بین مذاهب اسلامی / عباس مهاجرانی
 ۱۵. ابعاد تربیتی در مسیر تمدن نجف اشرف / سعید اسماعیل علی
 ۱۶. مرجعیت دینی: تاریخ و چشم انداز / سید غیاث جواد آل طعمه
 ۱۷. جنبش علمی و رهبران آن در نجف در طول تاریخ / احمد حمود سلمان
 ۱۸. ویژگیهای مدارس نجف اشرف و کربلای مقدس / عبدالحسین الصالحی
 ۱۹. مرجعیت دینی نزد مسلمانان شیعه / علی شیخ احمد بهادلی
 ۲۰. مرجعیت دینی و نقش رهبری آن (نمونه: سید محسن حکیم) / حامد بیاتی
 جلد دوم در ۵۲۰ صفحه فارسی و ۵ صفحه انگلیسی شامل تمهید، بیست و پنج مقاله و سخنرانی اختتامیه به شرح زیر است:

- مقدمه: نجف اشرف و نقش آن در تمدن اسلامی / نوری جعفر لطیف.

عناوین مقالات مجلد دوم کتاب چنین است:

۱. ارتباط فکری بین نجف و جبل عامل / مهدی شحاده
 ۲. علمای جبل عامل و بازنگری پژوهشهای دینی در نجف (۱۸۷۰-۱۹۶۰) / خانم صابرینا میرخان
 ۳. روابط فرهنگی میان نجف و هند / محمد سعید طریحی

۴. قدس و نجف در کنگره اسلامی سال ۱۹۳۱ / محمد حافظ یعقوب
۵. نجف میان دو فرهنگ: روستایی و شهری / علی کریم سعید
۶. شاعر نوآور: مصطفی جمال‌الدین / ابراهیم العاتی
۷. برق و جنگل: نگاهی به ارائه شعر جدید - دهه‌های ۸۰ و ۹۰ میلادی - با تأکید بر نجف به عنوان نمونه / عدنان صائغ
۸. جنبش ادبی جدید در نجف / میربصری
۹. تجدید علم اصول: نگاهی به اندیشه شهید سید محمدباقر صدر / حسن حنفی
۱۰. نقش شهید صدر در بنای فکری امت / عبدالزهر بندر
۱۱. نقش نجف در انقلاب عراق ۱۹۲۰ و دیگر جنبشهای ملی / سید محمد صادق بحر العلوم
۱۲. نقش نجف در انقلاب بزرگ عراق / علی باباخان
۱۳. جنبش جهاد و موضع نجف در برابر دشمن بیگانه در عراق در سال ۱۹۱۴ / کامل سلمان جبوری
۱۴. نجف و نهضت مشروطیت / سید سلمان هادی آل طعمه
۱۵. پرسشهای آینده نگرانه پیرامون وضعیت نجف به عنوان یک مرکز سیاسی / پی‌یر جان لویزارد
۱۶. نجف: نگاهی به وقایع نهضت شعبان سال ۱۴۱۱ق. / ولید شهیب الحلی
۱۷. برخی از موارد نقض حقوق مرجعیت دینی و افراد منسوب به آن در عراق / صاحب‌الحکیم
۱۸. عملیات راندن گروهها در عراق / داوود بصری
۱۹. نجف اشرف: شهر اسلامی ریشه‌دار، تحقیقی پیرامون مشهورترین آثار معماری آن / رؤوف محمدعلی انصاری
۲۰. از برنامه‌ریزی معماری شهر نجف چه انتظاری دارم؟ / محمد مکیه
۲۱. گنجهای عتبات مقدسه: سرمایه‌ای برای انسانیت / ریاض امیر

۲۲. معماری فراموش شده در تاریخ حرم علوی / عادل محمدصالح کلیددار

۲۳. شهر جاودانه‌ام: نجف اشرف / سید عبدالامیر خراسان

۲۴. پیرامون هم پیمانی اجتماعی در نجف / عبدالصاحب شاکری

۲۵. نقش کرد و شیعه در ترسیم آینده عراق / شیرزاد طالبانی

۲۶. سخن پایانی / سید غیاث جواد آل طعمه

چند نکته

۱. این مجموعه با حدود ۴۵ مقاله در زمینه‌های مختلف موضوعی، با استفاده از تخصص‌های نویسندگان، تنوع جالب و ارزشمندی دارد.

۲. مطالب در کتاب، در قالب مقالات مستقل آمده‌اند؛ به این جهت، این دو جلد کتاب را می‌توان دانشنامه‌ای درباره نجف دانست.

۳. در چنین کتابهایی، چکیده و نمایه مقالات نیز خلاصه و معرفی کل کتاب به زبان انگلیسی ضرورت تام دارد؛ زیرا در شمار کتابهای مرجع جای می‌گیرد.

۴. در ضمن طرح مباحث به کتابخانه‌های نجف اشاره شده است، ولی مقالات مربوط به کتابخانه‌های غنی نجف را در کتاب نمی‌بینیم؛ با اینکه موضوع اصلی کتاب، «فرهنگ و تمدن» اعلام شده که مراکز فرهنگی و کتابخانه‌ها نقش اصلی و کلیدی را در این زمینه دارند.

۵. با سقوط نظام بعثی و آزاد شدن فرهنگ و ارتباطات از سلطه استبداد در این کشور، به ویژه با محوریت مرجعیت نجف در جایگاه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عراق در سطح جهان، ادامه چنین حرکت‌های علمی ضروری است.

۶. با توجه به پیشنهاد نجف به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام، مناسب است که گزیده‌ای از این مقالات و گفتارهای مشابه آن - با گزینشی علمی و دقیق و جامع - به زبان انگلیسی ترجمه و منتشر شود. البته جای برگردان فارسی بخش‌های عربی کتاب در میان آثار نوشته شده فارسی درباره نجف، خالی است.